

נשים עובדות, נשים לומדות: ההבחנה בין הספירה הפרטית לספירה הציבורית בראי הספרות המחקרית – סקירה ביקורתית*

תאריכים: ספירה פרטית וספירה ציבורית, אימהות, השכלה גבוהה, תעסוקה, פרקטיקות, סדר חברתי, חלוקת תפקידים, קונפליקט בין-תפקידי, פרשנות אישית.

תקציר

תיאוריות פמיניסטיות פוסט-מודרניות מצביעות על בעייתיות המחקר והכתיבה על נשים מתוך תיאוריות עמדה פמיניסטית, שאינן מעמידות בספק אפיסטמי ופרגמטי את היחסים בין הקטגוריות המלאכותיות, כגון: פרטי/ציבורי, נשיות/אימהות. מאמר זה מציע 'קריאה מחודשת' של הספרות הדנה בפנייתן של נשים ואימהות לספירה הציבורית. עניינו הוא דיון בקלות הבלתי נסבלת שבה השיח התיאורטי מציג את השתלבותן של נשים בספירה הציבורית, בעיקר במונחים של הרחבת התפקידים הנשיים, קונפליקט בין-תפקידי או משבר אישי. מטרת המאמר לחשוף את הקוראות/הקוראים לאופן שבו ההבחנה בין 'פרטי-ציבורי' מוצגת כמרכיב מרכזי, אם כי פרובלמטי, ובעל משמעות בהבניית המציאות היומיומית של נשים. במהלכו של הדיון כאן שני מוקדים מרכזיים: הראשון, סקירה ביקורתית של שאלת ההבחנה בין הספירה הפרטית והספירה הציבורית בראי הספרות המחקרית, תוך דיון בהיבטים הפסיכולוגיים והסוציולוגיים של אימהות ושל הקונפליקט הבין-תפקידי כחלק מהסדר החברתי; והשני, חינוך ונשים – סקירה ביקורתית.

* תודות לפרופ' רבקה בר-יוסף, לד"ר שרה האופטמן, לד"ר יעקוב גרוס ולד"ר ישראל אידילוביץ אשר קראו והגיבו לגרסאות קודמות של מאמר זה.

הספירה הפרטית והספירה הציבורית בראי הספרות המחקרית

הדיון בפנייתן של נשים בכלל, ואימהות בפרט, לספירה הציבורית מתבסס על הנחה משותפת ולפיה ישנה חלוקה אוניברסלית בין הספירה הפרטית לספירה הציבורית (הרצוג, 1994; עצמון, 1994; שמיר ואחרות, 1997; Pessate-Schubert, 2000).

Rosaldo מטיבה לנסח מגמה זאת:

"In what follows, it will be seen that an opposition between 'domestic' and 'public' provides the basis of a structural framework necessary to identify and explore the place of male and female in psychological, cultural, social, and economic aspects of human life." (Rosaldo, 1974; 23).

עיקר המחקר, העוסק במקומה של האישה בחברה, דן באופן שבו היא משתלבת באחת משתי הספירות, או בשתייהן, תוך הדגשת ההשפעות הנלוות. וולף (Wolfe, 1991) מגדירה שלוש סוגיות במחקר הפמיניסטי העוסק ברמת המאקרו. הסוגיה הראשונה מתמקדת בפרקטיקות כלכליות, פוליטיות וחברתיות המשעתקות ומשחזרות את המצב הקיים בניסיון להבין מה מקבע את הנשים במקום שבו הן נמצאות. הסוגיה השנייה מתרכזת במצבן של נשים במספר תחומים הקשורים לשוק העבודה: שכר, שוויון הזדמנויות, תנאי תעסוקה ופריצה למעוז התעסוקה הגברי. הסוגיה השלישית עוסקת בצד היישומי והפחות תיאורטי – הצעות לתוכניות התערבות אשר יביאו לשינוי במצב הנוכחי של נשים בתחום הציבורי ובתחום הפרטי. כאן נעשה ניסיון להגדיר את היעדים ואת הדרכים להשגתם לטווח הקצר ולטווח הרחוק.

הספרות העוסקת ברמת המיקרו עשירה במחקרים הבודקים את השתלבותן של נשים ואימהות במונחים של הסתגלות למערכת חברתית (הרצוג, 1994; Acker & Piper, 1984; Person, 1986; Pessate-Schubert, 2000). לטענתם, נטייתן של נשים להשתלב בתחום התעסוקתי או ההשכלתי מעוגנת בדילמה – מחויבות לנישואין ולמשפחה או פנייה לספירה הציבורית. התייחסות זו חושפת שתי הנחות עיקריות.

הנחה ראשונה – להקדשת חיי נשים לנישואין ולאימהות יש השפעה על מהלך חייהן, ולפיכך המתח בין מרכזיותם של הילדים בחיי האישה לבין הבחירה להשתלב במערכת ההשכלתית והתעסוקתית מחייב בחירה (טפר ושרלין, 1986; נרדי, 1988; פינס-מלאך, 1989; פזי ואחרים, 1995; אייל, 1996;

פוקס והרץ-לזרוביץ, 1996; Bridges, 1987; Gutek, 1987; Cox & Pascall, 1993; Benjamin & Sullivan, 1996). הנחה שנייה – עיתוי הבחירה מהווה כר לשינוי אישיותי והתנהגותי בחיי האישה, בחיי משפחתה ובחברה (אבישי, 1982; יזרעאלי ואחרות, 1982; ליבליך, 1986; יגיל, 1991; Coutts, 1987; Cox & Pascall, 1993). פן תיאורטי זה מעיד על הקושי הכרוך בהשתתפות ובעשייה בשני התחומים ובשילוב ביניהם. לטענתי, דעה זו מחזקת את ההנחה החברתית הרווחת כי התפתחות האישה בתא המשפחתי והתפתחותה מחוצה לו הן פרקטיקות מנוגדות המחייבות בחירה, או הקרבת קורבן.

אכן, לאורך שנים, החברה בכלל, והישראלית בפרט, הקרינה מסרים ברורים לגבי הרצוי והנורמטיבי ולגבי הפחות רצוי ויוצא הדופן. החברה קבעה הערכות חברתיות-תרבותיות הממסדות ומשמרות את הגבולות בין הציבורי לפרטי (עצמון, 1995; ג'רבי, 1996; אלאור, 1993, 1998; רפופרט ואחרים, 1995; Rich, 1979; Abu-lughod, 1989). הבחנה כזו מנתבת את דרכם של נשים וגברים לתחומי עשייה נפרדים, ומבדילה בין נשים לבין עצמן. סוגיה זו מקבלת משנה תוקף בעובדה שמרבית המחקרים עוסקים בשלוש אוכלוסיות נשים בדרך כלל: סטודנטיות – לקראת סיום תואר ראשון, המתחבטות בין פנייה לספירה הציבורית לבין נישואין ואימהות (שטייר, 1995; אייל, 1997; Bridges, 1987; Novak & Novak, 1996); 'קרייריסטיות' – נשים הבוחרות להתפתח בעולם ההשכלתי ו/או התעסוקתי, להינשא וללדת ילדים בגיל מאוחר יחסית, על פי הנורמה החברתית (ליבליך, 1986; שטייר, 1995; Wolfe, 1991).

(Wilson, 1991; Ginzberg, 1966a); ואימהות – ב'גיל המעבר' – החוות את 'משבר אמצע החיים' שמאפשר להן להתפנות לפעילות בספירה הציבורית לאחר שהילדים גדלו, או לאחר שחוו אסון (נרדי, 1992; שיהי, 1995; אייל, 1997; Belenky, 1986; et. al., 1986; Shamgar-Hendelmann, 1986; Pascall & Cox, 1993; Caffarella & Olson, 1993).

לפיכך, אני טוענת כי ראייה דיפרנציאלית זו מקפלת בתוכה שלושה היבטים חשובים:

- ההיבט הראשון מתמקד באימהות כפרקטיקה החושפת את האישה להתנסויות ביולוגיות, רגשיות ומוסריות המחזקות את נשיותה, הן בעיני עצמה והן בעיני הסביבה. גישה זו זכתה לאישוש במחקרים המציינים את האימהות כפרקטיקה מכוונת של זהות נשית (ליבליך, 1986; ריץ, 1989; פרידמן, 1997; Gilligan, 1982, 1995; Chodorow, 1974, 1978; Rosaldo, 1974).

תפיסה זו הפכה זה כבר לבסיס תרבותי וחברתי להתפתחות ההבדלים הפסיכולוגיים בין נשים לגברים (3). יחד עם זאת, בסיס תיאורטי זה יכול להוות מקור לשכפול ה"דיכוטומיה הקלסית בין נשיות המבוססת על מטפורה של אימהות לבין גבריות המבוססת על מטפורה של הלוחם..." (ינאי ופרידמן, 1995; 10). בהקשר לכך קיימות שתי טענות מקובלות בספרות: הראשונה – שנשיותה של אישה, שמגיעה להישגים רק בתחומי תפקיד אחרים שאינם חלק ממהלך חיי משפחה, לא התממשה במלואה (טפר ושרלין, 1986); והשנייה – אישה נוטה להגדיר את שלבי התפתחותה במהלך החיים על פי מושגים משפחתיים, ולא דווקא על פי שלבים מקצועיים (ליבליך, 1986; Caffarella & Olson, 1993; Pietromonaco, et al, 1987). יחסי הגומלין בין חוויית האימהות לחוויית אחרות, ובעיקר אלה הקשורות ביציאה מהספירה הביתית, היו, על כן, למוקד מחקרי (זרעאלי, 1997). חיזוק לכך עולה מן הדברים הבאים:

"Historical or functional accounts aside, it is striking that, in these two cases as in numerous others, the domestic orientation of women is felt to be the critical factor in understanding her social position" (Rosaldo, 1974; 24).

• ההיבט השני מלמד כי תפיסת הפנייה לספירה הציבורית כתופעה זרה, המשבשת את הסדר החברתי, היתה כה מושרשת בחשיבה הסוציולוגית והפסיכולוגית עד כי לא היו חילוקי דעות מהותיים על כך בין החוקרים והחוקרות, אלא שהפרשנות הנלווית היתה שונה. כך, למשל, רווחות שתי טענות סוציולוגיות המתייחסות ל'סימפטום הקן הריק', או למניע הכלכלי, כנקודות מפנה בתפקידי האם הפונה לספירה הציבורית (זרעאלי ואחרות, 1982; זרעאלי, 1997; פזי ואחרים, 1995; אייל, 1996; Person, 1986). טענות אלה מתיישבות עם הלגיטימציה החברתית ליציאתן של נשים אל הספירה הציבורית כצורך כלכלי, או כ'התפנות' מהתפקיד האימהי. לעומת זאת, טענה פסיכולוגית רווחת מציעה כי 'משבר אמצע החיים', המאופיין באי שקט ובצורך לשינוי, יכול להיות מניע עיקרי לנכונות לצאת ללמוד או לעבוד (ליבליך, 1986; שיהי, 1995; פוקס והרץ-לזרוביץ, 1996; Mulqueen, 1992; Pascall & Cox, 1993). גם בכך יש ביטוי לגישה המסורתית כלפי יציאת האם מהספירה הפרטית אל הציבורית תוך עיסוק בפרט, אך ללא דיון רחב המשלב בין ההיבט האישי לקונטקסט החברתי-תרבותי.

• ההיבט השלישי מתייחס לרמת ההשכלה כגורם המשפיע על הכניסה לתפקידי משפחה. על פי הספרות הסוציולוגית, נשים רבות נוטות לדחות את

הנישואין ואת לידת הילדים עד לאחר השלמת השכלתן הרצויה, כיוון שהן מודעות למחויבות הנדרשת לתפקידי המשפחה. מכאן נובע שרמת ההשכלה משפיעה על דפוסי כניסה למסגרות של נישואין ואימהות. אכן, נשים המשקיעות משאבים רבים בהשכלה גבוהה, מאריכות את הזמן שבו הן נשארות בתפקיד החברתי של 'סטודנטית', תוך שהן 'מאחרות' להקים משפחה משלהן. נשים, המסיימות את לימודי התיכון ללא תעודת בגרות, נישאות מוקדם יותר מאשר נשים ברמות השכלה אחרות, בין אם מחוסר שאיפות השכלתיות ובין אם בזכות היותן מעורבות "בשוק הנישואין" (טפר ושרליון, 1986; פרס וכץ, 1991; שטייר, 1995; Oppenheimer, 1988; Marini, 1978, 1985).

בתקופה האחרונה הופיעו מספר עבודות העוסקות בהתחבטותן של נשים בין קריירה לאימהות כתופעה אישית-חברתית-תרבותית; ר' לדוגמה עבודותיהם של Schroeder ואחרים (1992), (Novak & Novak; Moore & Leiden, 1995), (1996) ושל Benjamine & Sullivan (1996), של יזרעאלי (1997). עם זאת, יש לזכור כי, על-פי-רוב, פעילותן של נשים מזוהה עם דפוס הבחנה אוניברסלי של שתי ספירות חיים כעיקרון חברתי מארגן (4). בהקשר זה טוענת מלקווין (Mulqueen, 1992) כי הדיכוטומיה בין שתי הספירות בהקשר לחייהן של נשים היא פועל יוצא של תהליכי חברות:

"...The dichotomy between the 'traditional' and the 'career' woman, is an artificial of social norms which pose competence and femininity as mutually exclusive" (Mulqueen, 1992; 14).

הסבר אחר עולה מדבריה של McNay (1992). לטענתה, החפיפה בין המושגים של 'אם' ו'אישה' מחזקת את התניית הפרקטיקות הציבוריות בפרקטיקות הפרטיות. התניה זו מעצימה את האינטרס, במיוחד הפוליטי (ינאי ופרידמן, 1995), להגדרה אחידה ואוניברסלית של נשיות, ומכרסמת ביכולתה של האישה לערער על גבולות ההגדרה הג'נדראלית.

בין פרטי לציבורי: היבטים פסיכולוגיים וסוציולוגיים של אימהות כחלק מהסדר החברתי

"בחיי האישה העובדת, ובמיוחד זו המשמשת בתפקיד ניהולי, צרכי המשפחה וצרכיה האישיים יוצרים לחצים בתחומים רבים: חלוקת הזמן בין העבודה למשפחה, האנרגיה לביצוע כל אחד מהתפקידים, המטלות

שיש לבצע, ניצול המשאבים הקיימים. האישה נדרשת לקבוע סדרי עדיפויות בכל תחום, ולא פעם התחושה היא שהדרישות המשפחתיות עומדות בניגוד לדרישות התפקיד" (פוקס והרץ-לזרוביץ, 1996; 301).

"לפעמים, כאשר אין תחושה ברורה של גבולות הזהות, אנו ממשיכים במסגרת נישואינו מערך של קשרים שאיפיונו תקופת חיים קודמת. "מ'בת של' הפכתי להיות 'אשתו של'", אומרות נשים צעירות רבות, ובכך מגדירות את זהותן בהקשר לחברי המשפחה האחרים (אבא, בעל, ילדים) ולא בהקשר לעצמן" (אייל, 1997; 82-83).

שני קטעים אלה מציגים שתי תפיסות תיאורטיות באשר לנישואין ולאימהות כחוויות מרכזיות ולפנייה לספירה הציבורית כחוויה שולית במהלך חיי האישה. נקל להבין, אפוא, כיצד המחקר בפנייה לספירה הציבורית נעשה מנקודת מבט של 'התנגשות' בין 'חוויה מרכזית' (אימהות) לבין 'חוויה שולית' (עבודה או השכלה), או מנקודת מבט של צומת המסמן משבר אישי. ספרות זו תסביר זאת באמצעות מודלים פסיכולוגיים וסוציולוגיים.

מנקודת מבט פסיכולוגית, נתפסת האימהות כמכוננת את הזהות הנשית, והיא חוויה מרכזית בעיצוב ההחלטה לגבי היציאה לתחום הציבורי. על פי גישה זו, הפן המשברי מסביר את מניעי האם להתפתח לאחר שנים של התמסרות לתא המשפחתי. על-פי-רוב, נקודת המוצא בעבודות מן הסוג הזה היא בחינת מרכיבי התהליך האישי שחווים האם, ילדיה ובן זוגה. ההבחנה בין הספירות מבנה את האימהות כמרכזית בכינונה של הזהות הנשית, תוך חידוד 'המיתוס האימהי':

"For many years, the ideology of dedicated motherhood dictated that a woman defines herself primarily as wife and motherhood" (Person, 1986; 24).

בולט הדבר בחברה הישראלית – חברה מתועשת, עירונית ו'מסורתית' בד בבד – שבה נתפסת האימהות כ'אתוס הקולקטיב', שמאופיין בתפקיד משפחתי, אך גם לאומי של הגדלת האוכלוסייה (יזרעאלי, 1997). תיאור זה מעלה פרדוקס. מחד גיסא, משולבות הנשים אל תוך הקולקטיב מעצם היותן אימהות למטרה של הגדלת האוכלוסייה, אך מאידך גיסא, ישנה הבחנה בין שני תחומי החיים, כאשר בחירת האסטרטגיה האישית בשוק התעסוקה או ברכישת השכלה עומדת על הפרק. עובדות אלה יוצרות כרוניקה ידועה מראש; האימהות נתפסת כפרופסיה, הופכת לזהות ומקבעת את האישה בתחום הפרטי, ובכך נטען

במחקר (ריץ', 1989; שמיר ואחרים, 1997) שתחומי ה'פרטי' וה'ציבורי' ממשיכים להיות דיכוטומיים ומנוכרים זה לזה.

מנקודת מבט סוציולוגית, האימהות נתפסת כביטוי לסדר חברתי המכונן ומבנה זהות נשית קולקטיבית; דרך זהות זאת משתקפת הדמות האידיאלית שבה חברה מדמה לראות את עצמה (ליבליך, 1986; ריץ', 1989; הרצוג, 1994; שטייר, 1995; עצמון, 1995; אייל, 1995, 1997; Rosaldo, 1974; Cantor, 1986; Mulqueen, 1992). גישה זו שואלת מה היא חווייתיה של האישה המתנסה בשני תפקידים. הדיון התיאורטי מתמקד בעיקר בהשתלבות החברתית של האישה החובשת שני כובעים, ובהשפעה שיש לתפקיד אחד על משנהו (לדוגמה: מרקוס ודורון, 1985; כץ, 1988; נרדי, 1988; מלאך-פינס, 1989; פזי ואחרים, 1995; Moore & Leiden, 1995; Schroeder, et al, 1992).

בדרך כלל, שכיחות הדיון הציבורי בנושאים הנוגעים בדבר נחשבת הוכחה למרכזיות או למשניות הרכיבים הללו. ואכן, לאורך שנים, התמקדו אפיקי המחקר בעיקר בהשלכות החברתיות והאישיות של פניית נשים לספירה הציבורית ובהשפעה שיש לכך על התא המשפחתי (Rosaldo & Lamphere, 1974; 8). על-פי-רוב, העבודות המטפלות בפנייה לספירה הציבורית עוסקות במיסוד ההבחנה בין פרטי לציבורי כדפוס חברתי, שלפיו נבחנות פרקטיקות חיי היומיום של נשים או אימהות.

ניתן להצביע על מספר נקודות משותפות לעבודות אלה. ראשית, הן עוסקות בפנייה לספירה הציבורית כתופעה מקרו-חברתית, אך מזניחות את שילובה של חוויה זו בהקשר של האישה ומהלך חייה. במילים אחרות: הפנייה לספירה הציבורית מטופלת מן ההיבט החברתי, אך לא מן ההיבט של האישה והמציאות היומיומית של חייה; שנית, רוב העבודות מתמקדות בדרך כלל בחזרה (re-entry) לספולי ההשכלה הגבוהה, ביציאה ראשונית (entry) לשוק העבודה (לדוגמה: יזרעאלי ואחרות, 1982; ליבליך, 1986; יגיל, 1991; Pascall & Cox, 1993; Person, 1986; Tallmer, 1986; Pietromonaco, 1987), או בפנייה לפוליטיקה (יזרעאלי ואחרים, 1982; הרצוג, 1991).

ההנחה המרכזית בבסיס מחקרים אלה היא כי הפנייה לספירה הציבורית היא 'תופעה זרה' הנמצאת מחוץ לחיים הנורמטיביים של האישה, ואילו נישואין ואימהות הם חלק ממהלך חיים נורמטיבי של נשים (יזרעאלי, 1997). לפיכך רוב העבודות העוסקות בפנייתן של אימהות לספירה הציבורית עוסקות במספר תמורות:

- משפחתיות, זוגיות ואישיות (אבישי, 1982; יגיל, 1991; ארנון-שרון, 1992; פזי ואחרים, 1995; שטייר, 1995; פוקס והרץ-לזרוביץ, 1996; אייל, 1997; Mulqueen, 1992; Pietromonaco, 1987).
- חברתיות (מרקוס ודורון, 1985; טפר ושרליון, 1986; שלו, 1995; Rosaldo, 1974; Tavis & Offir, 1977; Griffin, 1985; Bridges, 1987; Gaskell & McLaren, 1991; Novak & Novak, 1996).
- מקצועיות (ליבליך, 1986; כץ, 1988; נרדי, 1991; טוקטלי, 1995; שלו, 1995; Gutek & 1987; Brown & webb, 1990; Gaskell & Maclaren, 1991; Lewis, Larwood, 1993).
- כלכליות (יזרעאלי ואחרות, 1982; פלדמן, 1995; Gutek & Larwood, 1987; Pascall & Cox, 1993).

השאלות הרווחות במחקר (למשל: חניק, 1998; יזרעאלי, 1997; Mulqueen, 1992) מתמקדות בהשפעת פנייתן של נשים לקריירה על אימהות וזוגיות, תוך מתן לגיטימציה חברתית ליציאה לעבודה; פנייה לתעסוקה מגדילה את הכנסת המשפחה ו'עוזרת' לבן הזוג אשר, על-פי-רוב, הוא המפרנס העיקרי. היציאה לעבודה נתפסת בעיקר כצורך משפחתי. שונה המצב כאשר פונה האם להשכלה (פסטה-שוברט, 1996, 1999, 2000, 2000א).

הנחה תיאורטית כזו משקפת את הלגיטימציה החברתית המוענקת לפנייה לשוק התעסוקה מן ההיבט של השתלבות במערכת החברתית. על פי האתוס הישראלי המשותף, ובהמשך לתפיסה המשפחתית הרווחת בישראל, הפנייה להשכלה נושאת אופי אגואיסטי ושלילי, נוכח העובדה שקשה להצביע על תפוקה בטווח הקרוב; השתלבות בשוק התעסוקה מחדדת את התרומה למרכזיותה של המשפחה כחלק מהסדר החברתי, בעוד שהפנייה להשכלה גבוהה חושפת בעיקר את התרומה האישית. התייחסות תיאורטית מן הסוג הזה חושפת שוב ושוב את התפיסה השמרנית, הרואה את השתלבותה של האישה בספירה הציבורית מנקודת מוצא של חשיבות הספירה הפרטית בחייה. לסיכום, בעוד שהמודל הפסיכולוגי מדגיש את ההיבט האישיותי של האם הפונה לספירה הציבורית, המודל הסוציולוגי מדגיש את ההשתלבות וההסתגלות החברתית, בעיקר של האישה העובדת ושל משפחתה.

הספירה הפרטית והספירה הציבורית: משתנים חברתיים ואישיים

רכישת השכלה היא אישית יותר, מאחר שאין הבטחה ברורה שהאישה אכן תפנה לשוק התעסוקה עם סיום לימודיה. לפיכך, זו יכולה להתפרש כחוויה אגואיסטית של האישה – השקעה אישית המוצאת ביטוי אישי בטווח המיידי. לכן, אין שואלים במחקר הרווח האם הפנייה להשכלה היא סוג של קריירה או האם הבחירה בהשכלה מקנה לאם זכות לספירה משלה, חדר משלה – "A room of her own" (וולף, 1981). הסקירה מלמדת כי אפיקי המחקר מתמקדים בהשלכות החברתיות והאישיות של כפל התפקידים ועוצמת השפעתו על האם. להלן אתייחס בהרחבה לנקודות אלה: ראשית, אדון במשתנים חברתיים ואישיים, ולאחר מכן אסקור את הדילמות הרווחת בחייה של האם הפונה לספירה הציבורית.

(1) משתנים חברתיים ואישיים המסבירים את החלטת האם לפנות לספירה הציבורית

א. משתנים חברתיים: השכלה, מעמד חברתי וכלכלי, הזיקה בין הפרט לחברה

הטענה המרכזית בספרות מתייחסת לזיקה הישירה בין משתנים סוציו-אקונומיים והשכלה לבין ההחלטה לרכוש השכלה גבוהה; למשל, ידוע הקשר הישיר בין רכישת השכלה גבוהה לבין דחיית נישואין ואימהות (Sorensen, 1983). אך מה לגבי הקשר ההפוך? מה מניע נשים לאחר נישואין, ובמקביל אימהות לילדים צעירים, לרכוש השכלה גבוהה?

תפיסה רווחת היא בדבר ירידה במחויבותה של האישה לקריירה לאחר נישואיה; טענה רווחת אחרת היא כי נשים מוכנות להשקיע פחות מגברים מכיוון שמחויבותן למשפחה גבוהה יותר (למשל פזי ואחרים, 1995). לעומת זאת, הספרות (למשל פלדמן, 1995) גם טוענת כי התפתחות ההשכלה, המדע והטכנולוגיה, לצד דמוקרטיזציה וחקיקה, מאפשרת לנשים להשתלב בחינוך גבוה, בתעסוקה ובפוליטיקה. למרות המתח הנובע משתי גרסאות שונות אלה, עסוק המחקר על נשים בעיקר בנטל הטיפול בילדים ובמשק הבית – נטל הנופל ברובו על כתפי האישה. נטל זה הוא שמכתיב, לרוב, את קצב התפתחותה של האישה מחוץ לספירה הביתית. לדעתי, הקונפליקט המודגש דווקא יכול לסמן את האופן שבו שני תחומי עשייה אלה שלובים: אילולא היו נשים רבות משלבות

בין אימהות לעבודה או לימודים (ליבליך, 1986; כץ, 1988; שטייר, 1995; Lewis, 1993; Mulqueen, 1992), שאלת הקונפליקט לא היתה רלוונטית. מן הסקירה התיאורטית עולה, כי בשנים האחרונות, המציאות הכלכלית היא אחד מהגורמים המדרבנים את הנשים לפתח קריירה תעסוקתית (לדוגמה: רדאי ואחרים, 1995; Gutek & Larwood, 1987). אולם לבד מסיבות כלכליות, נמצא כי נשים רבות אינן מסתפקות רק בנישואין ובאימהות כפרקטיקות המבנות את זהותן (Person, 1986; Cantor, 1986), אלא הן רואות בשילוב בין אימהות לקריירה מנגנון להתפתחות אישית ולהשתלבות ב"עולם המבוגרים" (זרעאלי, 1997; Novak & Chang, 1996).

עבור נשים הרואות בנישואין מסגרת נאותה לביטחון כלכלי ומעמדי, ההחלטה לרכוש השכלה או לעבוד מתעכבת לגיל מאוחר יותר. על-פי-רוב, נשים אלה מעכבות או מבטלות את הלימודים הגבוהים (שטייר, 1995; אייל, 1997). עם זאת, ישנם חוקרים (לדוגמה: Bridges, 1987) הטוענים כי בשנים האחרונות עלה מספרן של סטודנטיות צעירות בקולג' הרוצות בשילוב בין-תפקידי, שכן לדעתן – למרות שאינן מודעות לקונפליקט באופן מעשי – הוא המתגמל ביותר. חוקרים אחרים (לדוגמה: Novak & Novak, 1996) מציגים ממצאים המלמדים על רצון של סטודנטיות לשלב בין השכלה או תעסוקה כבר בתחילת דרכן כאימהות. משאלה זהה עולה גם מעבודתה של נרדי (1988) הטוענת לחלוקת משאבים באופן אשר יחולל תמורה ושינוי, כך שיתאפשר שילוב בין שני תחומי העשייה, ולא דווקא ניכור ביניהם. שינוי מן הסוג הזה מחייב נכונות ומעורבות ברמת הפרט (האם) וכן ברמת הקולקטיב (החברה). ביטוי לזיקה בין האישה והקולקטיב עולה ממחקרם של רפפורט ואחרים (1995). הדיון ממוקד בניתוח הזירות והפרקטיקות בחברה הציונית דתית בישראל, המנווטות את מעשה התרומה של האישה לקולקטיב. ייחודה של עבודה זו היא עוסקת באופן שבו הקולקטיב הציוני דתי נותן הרשאה לנוכחות האישה בספירה הציבורית תוך ביטול הקונפליקט האפשרי בין תחומי המחויבות של הנשים בשתי הספירות. עיסוק זהה עולה גם ממחקרה של אלאור (1993). אלאור בוחנת את מקומה של ההשכלה בחייהן של נשים חרדיות. מן המחקר עולה חשיבותו של הקולקטיב המצדיק את יציאתן של הנשים מהתחום הפרטי כחלק מתפקידן המשפחתי. עבור הגברים בחברה החרדית משמשת הדעת כאמצעי לחיזוק מעמדם החברתי, בעוד שמטרת ההשכלה בחייהן של הנשים היא לשמר את אופייה של הקהילה האורתודוקסית בקרב משפחתה והחברה הישראלית

החילונית. לפיכך, ההשכלה בחייהן נתפסת כמנגנון לשימור התרבות והסדר החברתי.

האם, למשל, כמו בחברה החרדית (אלאור, 1993) ובחברה הציונית דתית (רפפורט ואחרים, 1995; אלאור, 1998), ההשכלה חושפת את הנשים למשאבים בעלי חשיבות רבה, אך, למעשה, היא נועדה לשמר ולקבע את מקומן ותפקידן בתוך ולמען הספירה הפרטית? האם המציאות היומיומית וההבחנה בין פרטי-ציבורי חד הם, או שמא הם נתונים לפרשנויות שונות על פי מגוון קשת הקולות של הנשים בחברה הישראלית?

ב. משתנים אישיים: ביוגרפיה אישית ומעברים במהלך החיים

ההנחה, כי יש קשר הדוק בין החלטת האם לפתח קריירה לבין משתני אישיות, מסבירה את ריבוי המחקרים העוסקים בתפיסת העצמי ובדימוי האישי של אימהות עובדות או לומדות, ושל נשים צעירות בקולג' המתלבטות בין המשך לימודים גבוהים לבין שילוב בין נישואין לאימהות. נרדי (1991) כמו כותבות וחוקרות אחרות (לדוגמה: שיהי, 1985; ליבליך, 1986), טוענת כי ישנן נשים רבות אשר זעזוע או אירוע כלשהו בחייהן האישיים הביא אותן לכלל בירור עמדותיהן בקשר ל'נשיות' ול'אימהות'. ביטוי להנחה תיאורטית זו עולה מעבודתה של Shamgar-Hendelman (1986). מוקד המחקר הוא ההיבטים השונים של התמודדות עם אבל ושכול במהלך חייהן של אלמנות מלחמה בחברה הישראלית. הדיון מציג את השכול בחייהן של האלמנות כצומת משברי, המאפשר להן תפנית אישית, פריצת דרך והתפתחות בתחום התעסוקה או ההשכלה. לכך נוספת ההנחה של Pietromonaco וחבריו (1987), כי העבודה מחוץ לבית היא המתגמלת ביותר הן מבחינה פיזית והן מבחינה פסיכולוגית; ביטוי לכך נמצא גם במחקרה של כץ (1988), המציינת כי עבור נשים, צמיחה אישית והגשמה עצמית הן תגמול ישיר להתפתחות בספירה הציבורית.

רדוקציה של חיי האישה למהות מרכזית של אימהות (Erikson, 1968; Chodorow, 1974, 1978) מהווה ניסיון להקנות אוניברסליות ואחידות לכינון הזהות הנשית. ואכן, רעיון מרכזי בדיון המחקרי (שרלין וטפר, 1986; ליבליך, 1986; שטייר, 1995; Kaplan, 1992; Ruddick, 1980) הוא, כי האימהות היא 'אירוע חיים' הגורר תמורות משמעותיות במהלך חייה של האישה. המשותף למחקרים הוא ההנחה, כי במהלך ההתפתחות של הפרט בכלל ושל האישה בפרט, אמצע החיים נתפס כשלב מובחן. ואכן, ישנן עבודות רבות המטפלות בשינוי האישיותי שחל באימהות הפונות למגזר הציבורי לקראת סוף שנות

ה-30 לחייהן. הספרות ממשיגה את אמצע החיים בהקשר לגיל הכרונולוגי כציון דרך בהתפתחות האישית, תוך הזנחת ההשפעות החברתיות והתרבותיות (Gallos & Marshall, 1989).

האם די להתייחס לשינוי כפועל יוצא של גיל כרונולוגי? האם אימהות הפונות להשכלה מפרשות זאת כתולדה של התבגרות על פי גילן הכרונולוגי? כיצד נקבע שלב אמצע החיים? האם על פי קריטריונים פיזיולוגיים – הפסקת הווסת? קריטריונים אישיותיים – שינוי בתפיסות אישיות ודימוי עצמי? קריטריונים חברתיים – שינוי בקריירה? דיון בסוגייה זו מחדד את העיסוק בשאלת מעברים בכלל בחיי הפרט. דומה הדבר לעיסוק התיאורטי בגבולות גיל הנועורים. האם ניתן להגדיר את גבולות גיל ההתבגרות על פי קריטריונים פיזיולוגיים, רגשיים או חברתיים? האם ההגדרות, יהיו אשר יהיו, נטולות הקשר חברתי-תרבותי? לדעתי, ההגדרות הן הרבה יותר אלסטיות, במיוחד בחברה המודרנית המציגה מסרים ואתגרים מגוונים, ולעיתים אף סותרים, בפני בנות הנוער כמו גם בפני נשים במהלך החיים.

נדמה כי מושג 'אמצע החיים' מרמז על משבר מובחן המהווה קטליזטור ב'מסע ההתפתחות' של הפרט, ובמקרה שלפנינו של האם: היא נעה מתקופה אחת לשנייה תוך שהיא 'עובדת' על מטלות חדשות ומבנה את חייה. תָּמָה מרכזית בספרות הפסיכולוגית (ליבליך, 1986; לומרנץ, 1990; יגיל, 1991; ארנון-שרון, 1992) דנה במושג 'אמצע החיים' כשלב התפתחותי שיש בו אופציה להתרחבות האני, להתחברות לחלקי אישיות רדומים, תוך הבשלה של הפן הבוגר. תָּמָה זו מבוססת על טענתו המרכזית של Jung (1933) כי בתקופת אמצע החיים גלום הפוטנציאל הרב ביותר לצמיחת האישיות.

מהסקירה התיאורטית עד כה, חוזרת ועולה ההנחה בדבר הצטלבות מהלך החיים של האישה עם מהלך חיי המשפחה. מרכזיותו של תפקיד זה בחברה הישראלית מטופלת במספר מישורים תיאורטיים: האוריינטציה המשפחתית וההשלכות שיש לכך על מהלך חיי האישה (כץ, 1988; פזי ואחרים, 1995); גיל הנישואין וכניסה לאימהות (טפר ושרליון, 1986); אימהות מאוחרת (שטייר, 1995); הזיקה בין האם לקולקטיב בציונות הדתית (רפפורט, 1995; שמיר ואחרות, 1997); הזיקה בין אימהות לקולקטיב בקיבוץ (רוזנר ופלגי, 1984); אימהות לומדות בחברה החרדית (אלאור, 1993); אימהות בשוק העבודה (פזי ואחרים, 1995; שלו, 1995; יזרעאלי, 1997); נשים ואוריינות בחברה הציונית-דתית (אלאור, 1998).

המחקרים המטפלים בלימודים הגבוהים בתקופות מעבר במהלך חיי אנשים מבוגרים חלוקים בדעתם. ישנם הטוענים (לדוגמה: טוקטלי, 1995) כי מעברים מאופיינים בתחושת אי-נוחות, בחיפוש דרך ובשאיפה לשינוי. כאשר הפרט נמצא בתקופת מעבר, הנכונות ללמוד גבוהה יותר – מוכנותם של אנשים ללמוד קשורה בצרכים שהם מרגישים; גודל הצורך משפיע על רמת המוטיבציה. התייחסות תיאורטית כזו עולה גם מעבודתן של פוקס והרץ-לזרוביץ (1996), הבוחנות מאפיינים של מנהלות בתי-ספר בראשית דרכן המקצועית. כפי שעולה מהמחקר, מסלולי ההתפתחות של המרואיינות "רצופים אירועי חיים אישיים ומקצועיים, מהם ייחודיים ואף קשים, שדרשו התמודדות עם בעיות רבות וניצול של מרב הכוחות והמשאבים הפנימיים" (שם, 305). אולם לבד מאלה, הספרות מדגישה כי הרצון להתפתח מעיד על האפשרות שקסמה של הזוגיות מתפוגג, ושימת הלב מופנית לכיוונים אינסטרומנטליים יותר מאשר לדגשים אקספרסיביים, אשר אפיינו את המחצית הראשונה של חיי האם (שיהי, 1995; Mulqueen, 1992).

יש הטוענים (לדוגמה: Fry, 1982) כי חשוב להבין את המניעים לשינויים בחיי הפרט כנובעים מהאינטראקציה בין החוויות האישיות במהלך חיי הפרט והקרובים לו לבין התהליכים המתרחשים בסביבתו החברתית. התייחסות תיאורטית ל"אמצע החיים", מרמזת על עיצוב הזהות כתהליך מתמשך ומשתנה, שבו הפרט הוא שותף פעיל (Elder, 1987, 1994). לפיכך יש לבחון את משמעות ההשכלה במהלך חיי האם כמעבר המקבל משמעות רק כאשר הוא ממוקם בהקשר חברתי.

אף כי המחקרים אינם חד משמעיים, ניתן להבחין בתמה מרכזית משותפת: אין שיח על ההוויה הנשית בהקשר של פנייה לתחום הציבורי מעבר להמשגה בינארית של 'לפני' ו'אחרי' – לפני אימהות ולאחריה. וכפי שמצינות ליבליך ואחרות (1995), מבוגרים המציגים סיפורי חיים אישיים עם מהפך משמעותי שחל בחייהם – כמבוגרים – נוטים להתייחס לתופעה זו כאל חיפוש דרך ומציאתה. כאשר אנו טוענים כי אימהות היא מהפך משמעותי, הרי שניתן להבין את התייחסות התיאורטית הדיכוטומית שאותה הזכרנו מוקדם יותר. ואכן, בספרות הפסיכולוגית שולטת הנחת יסוד בדבר 'שלב החיפוש' – הניסיון למצוא דרך מאופיין, במעין פתיחת צוהר לדרך חדשה: החיים לפני ולאחרי. לפיכך, נדמה כאילו כל הנשים חוות מפנה אחיד בהתפתחותן. בספרות הסוציולוגית, לעומת זאת, רווחת הנחת יסוד בדבר 'שני הכובעים' שחובשת האישה, והם

אלה המכתיבים את תוכן המעבר מהספירה הפרטית לספירה הציבורית, או להפך.

על פי גישות שונות בחקר האדם, ההתפתחות האנושית נמשכת על פני כל החיים, והיא מעוצבת בהקשר החברתי והתרבותי שבתוכם פועל הפרט (Levinson, 1978; Erikson, 1968). אולם סוגיית הנשים הפונות לתחום ההשכלתי אינה מטופלת בהקשר זה. על פי רוב, מעברים מאפשרים שינויי מעמד משמעותיים, ובעזרתם ניתן ללמוד על הערכים המרכזיים של החברה שבה אנשים חיים. מעברים מעניקים לגיטימציה וגושפנקא פומבית וחברתית לשינויי מעמד משמעותיים (רובין ואחרות, 1994). כך, במעבר מילדות לבגרות, מביה"ס לצבא, מרווקות לנישואין ולאמהות, ומאימהות לשוק התעסוקה או להשכלה וכדומה. כך, למשל, במחקר על אימהות החוזרות לחבוש את ספסל הלימודים (Mezuro, 1978), בא לידי ביטוי השינוי בפרספקטיבה ובמשמעויות של תפישות עצמיות בקרב נשים – שינוי הנובע, בעיקר, מהשתייכותן הקבוצתית החדשה.

נקל להבין את האינטרס הפוליטי והחברתי להגדרה אחידה של 'המציאות הנשית', כמו גם את תחושותיהן של נשים רבות, כי שילוב בין תחומי ההשכלה או התעסוקה לבין אימהות נעוץ בקונפליקט. אולם, רדוקציה של מהלך חיי האישה למהות ספציפית אחת של אימהות מהווה ניסיון להקנות אוניברסליות ואחידות לכינון הזהות הנשית כחלק משימור הסדר החברתי הקיים, תוך התעלמות מכך שהזהות הנשית מעוגנת במיקומים חברתיים שונים (רפפורט, 1993; ינאי ופרידמן, 1995; Benjamin & Sullivan, 1996).

על רקע זה יש לשאול, אילו דילמות מציגה הספרות המחקרית העוסקת בנשים הפונות לספירה הציבורית?

(2) הספרות דנה בעיקר בשלוש דילמות רווחות בחייה של האם הפונה לתחום הציבורי

א. קביעת סדרי עדיפויות

בספרות המחקרית חוזרת ונשנית טענה כי בחיי האישה הלומדת או העובדת, צורכי המשפחה והקריירה יוצרים לחצים המקשים על חלוקת הזמן האישי והמשפחתי, על האנרגיה הדרושה לניהול חיים סדירים ועל ניצול המשאבים הקיימים. האם נדרשת לקבוע סדרי עדיפויות בספירה הציבורית והפרטית. המחקרים מציינים את מגוון הפתרונות שבהם נוקטת האם כדי להתגבר על הקונפליקט המקפל בתוכו מחויבות כפולה לשני מערכי תפקידים (יזרעאלי

ואחרות, 1982; ריץ', 1989; מוזס, 1996; Lewis, 1993). הטענה הרווחת היא כי האם נוקטת, בדרך כלל, גיוס תמיכה לעבודות משק הבית השונות, כדי להקל על המתח הקיים בין שני תחומי העשייה בחייה – עזרה בשכר או עזרה מהבעל, מהילדים הבוגרים ומבני המשפחה המורחבת.

ב. מחויבות אימהית

מן הספרות עולה, כי הדילמה המרכזית שעימה נאלצת האם להתמודד קשורה בעיקר בטיפול בילדיה. הספרות (לדוגמה: ריץ', 1989; פוקס והרץ-לזרוביץ, 1996; חניק, 1998) מתארת בהרחבה את האם המביעה תסכולים וחששות מטיפול לקוי בילדיה ומהזנחתם. התייחסות זו מוצאת ביטוי בדימוי האימהי הנמוך העשוי לקבל חיזוק חיובי או שלילי – תלוי בכוונת החוקר או החוקרת – במחקרים הבודקים גם את השפעת פנייתה של האם לקריירה על התפתחותם הפסיכולוגית של הילדים. מכאן עולה כי יש ניסיון לחזק את הזיקה בין קריירת האם לדימוי האישי, אך גם ובעיקר להתפתחותם של ילדיה (ברוידא, 1996). לחיזוק טענה זו אזכיר את Rich (1979), הסוקרת מחקרים שעסקו בהשפעות הפסיכולוגיות האפשריות, לא רק על אימהות עובדות או לומדות, אלא גם על ילדיהן כתוצאה מפנייתן לקריירה. גם כאן חלוקות הדעות.

ג. מחויבות זוגית

דילמה נוספת מתייחסת למחויבות הזוגית. מחקרים שונים (יזרעאלי ואחרות, 1982; נרדי, 1991; Person, 1986; Cantor, 1986; Mulqueen, 1992) מדגישים כי הפנייה לתחומי ההשכלה או התעסוקה עשויה 'ללחוץ' ולהכביד על המערכת הזוגית עד כדי פירוק המסגרת המשותפת מכמה סיבות מרכזיות. ראשית – הרצון למיצוי עצמי מעבר לחיים הזוגיים; שנית – כפל התפקידים המכביד על המסגרת המשותפת של בני הזוג; שלישית – תחרות אפשרית בין בני הזוג על רקע השכלתה הנרכשת של האישה; ורביעית – האישה הופכת להיות פחות נפחות זמינה בבית, עקב הקדשת רוב זמנה ללימודים או לעבודה. התמקדות תיאורטית כזו אמורה להעשיר את השכלתנו בכל הקשור לשינויים התנהגותיים ואישיותיים בקרב אימהות לומדות או עובדות. אולם, לדעתי, נקודת מבט מחקרית זו היא בעייתית, שכן היא בוחנת את משמעות הקריירה, בעיקר מזווית שמרנית – ההשתלבות החברתית נחקרת בעיקר מנקודת מבט של שימור הסדר החברתי הקיים, וזאת אף שכיום, אנו ערים לכך שנשים רבות בוחרות לדחות את מועד כניסתן למסגרת נישואין ואימהות באמצעות פנייה

לתחומי השכלה או תעסוקה, או שהן נוטות לשלב את השניים כבר בראשית בניית התא המשפחתי (יזרעאלי, 1997; Cantor, 1986).

הקונפליקט הבין-תפקידי והסדר החברתי

"נשים חיות עם שני מסרים, וכדי לחיות עם שני מסרים אלה קיימים מספר פתרונות שבהם נוקטות הנשים כדי להתגבר על הסתירה. יצירת סולם העדפות שבו מועדף התפקיד הנשי-מסורתי על ההישגי, הוא אחד מהם. פתרון אחר, קיצוני יותר, ופחות שכיח בחברה הישראלית, הוא זה של נשים המתמסרות רק לקריירה ומוותרות על תפקידיהן הנשיים-המסורתיים. פתרונות מסוג אחר נוצרים כאשר נשים מנסות לייחס אותה תשומת לב גם לקריירה וגם למשפחה. לשם כך הן מפתחות רשת ענפה של אנשים המחליפים אותן בתפקידיהן הנשיים." (יזרעאלי ואחרות, 1982; 18)

פנייתן של נשים לתחום הציבורי נתפסת כנכס מרכזי בעיצוב החיים החברתיים בישראל, וזו צוינה במחקרים רבים (בר-יוסף, 1973; יזרעאלי, 1982; שלו, 1996; Benjamin & Sullivan, 1996). אולם, בחירה זו, אישית ככל שתהיה, חושפת את האם, לא אחת, לביקורת חברתית. נדמה, לכן, שאין החלטה זו פרטית יותר, אלא היא נחלת הכלל (שיהי, 1985; פינס-מלאך, 1989; ריץ', 1989; עצמון, 1995; Acker & Piper, 1984; Mulqueen, 1992). ואכן, נשים בעלות קריירה מהוות, לאחרונה, מרכז להתעניינות פסיכולוגית, סוציולוגית ועיתונאית, בעיקר משום שהן משדרות את השינוי שחל במעמדן של הנשים בחברה המערבית. עבודות אלה מתאפיינות בשלושה מרכיבים משותפים: הן כמותיות; הן תיאורטיות; והן בדרך כלל מתמקדות בפנייה לשוק התעסוקה.

מרבית המחקרים עוסקים בחברה האמריקנית והאירופאית, אך ישנם גם מחקרים העוסקים בחברה הישראלית והיוצאים מנקודת מבט של קונפליקט בין תפקידי, או אירוע משברי. על פי ראייה זו, נשים נבחנות ונתפסות כקטגוריה אחידה ואוניברסלית של אוכלוסייה העומדת לביקורת, אם וכאשר פרקטיקה אחת מועדפת על האחרת – פרטי על פני ציבורי או להפך. ראייה שמרנית כזו מקפלת בתוכה שני היבטים חשובים. **האחד** – הצדקת הדרתן של הנשים מלימודים גבוהים, משוק העבודה, מבחירה באימהות בגיל מאוחר יותר (על פי תפיסה חברתית) ומפנייה לקריירה כאלטרנטיבה לגיטימית לנישואין ולאימהות; **והשני** – בחירה מוקדמת בתפקידי משפחה ואימהות ללא פנייה לפעילות בספירה הציבורית נתפסת כפרקטיקה מעכבת המעוררת ספקות לגבי יכולתן

של נשים לממש שאיפות השכלתיות ותעסוקתיות. לכאן או לכאן, **נשים אינן יוצאות נשכרות:** "למה היא לא עושה עם עצמה כלום?"; "איך זה שאישה משכילה ואינטליגנטית כמוה לא נישאה עד היום?" – **בחירתן של הנשים נתפסת כצעד נורמטיבי, או בניגוד לדפוס חברתי קיים.**

ההנחות וההסברים אשר מוצעים בספרות מהווים עוגן לעמדתם של מוסדות החיברות השונים באופן שמשפיע על מהלך חייה של האישה. עבודות אלה משמשות מנגנון חברתי המנציח את המצב הקיים ואת הקושי של נשים בכלל ואימהות בפרט לראות בכל בחירה אלטרנטיבה אפשרית ולגיטימית. מכאן שהקטגוריה 'נשיות' מקבלת הגדרה אחידה. כל ניסיון להגדרה אחרת עלול ל'כרסם' בכבלים הנורמטיביים של הגדרות חברתיות ותרבותיות לתפקידה של האישה (ינאי ופרידמן, 1995). אישה, העומדת בפני בחירה בין נישואין ואימהות לבין מימוש שאיפות השכלתיות או מקצועיות, מודעת לציפיות החברתיות אשר שודרו לה במהלך חייה, ועל כן, כל בחירה אישית באחד משני הדפוסים מהווה מוקד להתייחסות חברתית.

האם השיח התיאורטי המתמקד בפנייה לספירה הציבורית כהפרה של 'מהלך החיים הנורמטיבי' מחזק את הדיכוטומיה בין הפרטי לבין הציבורי, ובין גברים לבין נשים, תוך שהוא מתיימר לשעתק את הסדר החברתי הקיים? האם אישה הפונה לתחום הציבורי בוחרת ב"מסלול חיים לא נורמטיבי"? על פי מה ניתן להגדיר מהלך חיים נורמטיבי? האם ניתן לומר כי זוהי הפרה של מהלך חיים, כאשר רוב האימהות במערב בכלל, ובישראל בפרט, משלבות בין הספירה הפרטית לספירה הציבורית? (שלו, 1995; מוזס, 1996; יזרעאלי, 1997). מהו, אם כן, מהלך חיים נורמטיבי של האם בחברה הישראלית? כיצד, למרות השינויים שמתרחשים בחברה הישראלית בהקשר לפנייה לשוק התעסוקה או להשכלה, עדיין שולט בכיפה השיח החברתי בדבר קונפליקט בין-תפקידי ו'משבר אמצע החיים' כמנגנונים אשר יש בכוחם להפר את האיזון במהלך חיי האישה ומשפחתה?

חינוך ונשים – סקירה ביקורתית

הסקירה מלמדת כי השכלה מרכזית בהבניית החיים האישיים והקולקטיביים, וחשיבותה, נובעת מכך שהחינוך איננו סתם עוד 'מוסד', אלא הוא תהליך בעל זיקה הדוקה לחברה. כך, למשל, השפעתה של ההשכלה מתפשטת גם אל אלה שלא ירכשו אותה. ידוע, למשל, כי בוגרי לימודים אקדמיים יזכו ליתרון

משמעותי בשוק התעסוקה, וכמו בכל העולם, גם בישראל, יש קשר בין השכלה לרמת הכנסה. למרות היתרון שיש לגברים, ניתן לומר בוודאות כי מספר שנות הלימוד הוא המנבא הטוב ביותר להשתתפות נשים בשוק העבודה – ככל שמספר שנות הלימוד גדל, שיעור השתתפותן בשוק העבודה גדל בהתאם, אך לא דווקא לקידומן (יזרעאלי ואחרות, 1982). ההשכלה, אפוא, משפיעה על עיצוב חייהם של נשים וגברים כאחד (אבישי, 1982; נרדי, 1991; אלאור, 1993; טוקטלי, 1995; Gaskell & McLaren, 1991).

ניתן לעמוד על הבחנה ברורה בין פנייה לתעסוקה לבין פנייה להשכלה. במחקר הרווח, נתפסת הפנייה לתעסוקה כצורך משפחתי, ולא כצורך אישי של האישה; בכך היא מגדילה את הכנסת המשפחה ו'עוזרת' לבן הזוג, אשר, על פי רוב, הוא המפרנס העיקרי. משמעות הפנייה להשכלה, לעומת זאת, כמעט ולא נחקרה בחברה הישראלית. חשוב לבדוק, אם כן, מהי מידת ההשפעה של הפנייה להשכלה (ספירה ציבורית) על מהלך חיי האישה, משפחתה ובן זוגה (ספירה פרטית).

להלן אתמקד בחקר החינוך מנקודת מבט סוציולוגית פמיניסטית, תוך עיסוק בהשפעתו על מהלך חייהן של נשים.

חקר החינוך מנקודת מבט סוציולוגית ופמיניסטית: החינוך כפרקטיקה משעתקת

הפרדיגמה המאפיינת את העבודות שעוסקות במקומה של הנערה והאישה בחברה קשורה לחוויה השלילית והמשעתקת שלהן במערכת החינוך (Delmont, 1988; Griffin, 1985; Wolpe, 1988). דימוי זה היווה עוגן לעשרות מחקרים שעסקו בחינוך כפרקטיקה מעכבת במהלך חייהן של נערות בפרט ונשים בכלל (לדוגמה: Taylor, 1992; Fine, 1992; Weiler, 1988; Belenky, et.al., 1986; Weiner, 1986; Gilligan & Sullivan, 1995). Pascall & Cox מנסחים בברור מגמה מחקרית זו ומציינים כי:

"The most important theoretical tradition for understanding the education of girls and women has been the literature about reproduction" (Pascall & Cox, 1993; 2).

הסקירה מלמדת כי תפיסת מערכת החינוך כפרקטיקה עוינת, מפלה ומגבילה במהלך חייהן של נערות ונשים היתה כה מושרשת בחשיבה הסוציולוגית, עד כי ניתן להבין את תמימות הדעים בהקשר זה בין

התאורטיקניות הפמיניסטיות השונות. הציפייה החברתית הרווחת היא שביה"ס יכין את תלמידיו ותלמידותיו לקראת תפקוד בעולם המבוגרים; תפקידו העיקרי נתפס בהענקת השכלה ותרבות ובהקניית מיומנויות לימודיות ומקצועיות בסיסיות. על בסיס האמור לעיל ניתן לומר כי לחוויה של הנערה במערכת החינוך ישנה השלכה משמעותית על מהלך חייה, על תפיסתה העצמית, ועל עיצוב תפקידי המין שלה – gender roles (רפפורט, 1993). עוד עולה, כי החינוך, כאמצעי להשתלבות בחברת המבוגרים, מציע מגוון אפשרויות מצומצם עבור נערות – החל בבית-הספר היסודי, דרך בית-הספר התיכון וכלה במסגרות החינוך הגבוה. החינוך הדיפרנציאלי על פי מין, כפי שמציעה הספרות (יזרעאלי, 1995), מקרין בעיקר על שוק העבודה עם זיקה ישירה למעמדה ולזכויותיה של האישה. עם זאת, ניתן להצביע על פרשנות תיאורטית שונה לאופן שבו מערכת החינוך היא פרקטיקה משעתקת. החשיבה הליברלית והחשיבה הרדיקלית יהוו דוגמה לפרשנות שונה.

כך למשל, כבר בראשיתו ראה הפמיניזם הליברלי בחינוך שווה לנשים פרקטיקה משחררת מתפקידים מסורתיים שהחברה רואה כמתאימים לנשים בלבד (Weiner, 1986). הגישה הליברלית ראתה את הסיבה לנחיתות נשים בתהליכי חברות ובקיומם של מנהגים ומגבלות חוקיות החוסמים את התקדמותן של נשים בחברה. אחד הדברים היוצרים בדרך כלל את השוויון בשוק העבודה ובתחומים אחרים הוא חינוך הדור הבא. לפיכך, הגישה הליברלית טיפלה בעיקר בשינוי תכני לימוד, תוך ניסיון לאפשר לנערות ולנשים להתקדם כמו הגברים.

מאידך גיסא, על פי הפמיניזם הרדיקלי, שינוי מקסימלי יחול רק אם ההוויה הנשית תהא במרכז החוויה הלימודית. הרדיקליות טוענת כי המערכת הפטריאכלית והמוסדות החברתיים הם האחראים לדיכוי נשים, ולכן, יש לעמוד על טיב יחסי הכוח בין שני המינים כפי שהם משתקפים במערכת התרבותית כולה: במשפחה, בחלוקת העבודה, בקבוצת השווים וכדומה. זאת, טוענת החשיבה הרדיקלית, ייעשה תוך ערעור על חלוקת הכוח בחברה, תוך התבוננות בתוכני עולמה של האישה – אין לשנות את ההוויה הנשית כך שתתאים לזו של הגבר, אלא יש לשנות את ההתייחסות אליה (Tong, 1989).

ממצאי המחקרים השונים על הזיקה בין החינוך לבין מעמדה של האישה בחברה מצביעים על תמונה ברורה ודי עקבית באשר להשפעתו של החינוך. Guskell & McLaren (1991) מסכמות עבודות שונות בסוגיה זו בספר *Women*

and Education וטוענות כי מטרתו העיקרית של המחקר הפמיניסטי, החושש מאפלייתן של נערות ונשים, היא להנהיג חינוך המציע שוויון הזדמנויות מלא באופן המאפשר את מיצוי מלוא הפוטנציאל של הפרט.

חקר החינוך הגבוה והשפעתו על מהלך חייהן של נשים ואימהות

מרכזיותם ואופיים של הלימודים הגבוהים משתנים מחברה לחברה ומתרבות לתרבות, אך מרבית העבודות המטפלות בזיקה זו יוצאות מתוך המודל הסוציולוגי או הפסיכולוגי, תוך הזנחת המודל הפנומנולוגי המאפשר עיסוק בסוגיה מתוך הפרספקטיבה של האם הלומדת ובהקשר למרקם התרבותי והחברתי של מהלך חייה. בעבודות שבהן קיימת התייחסות לפרשנות האישית של אימהות לומדות, הרי שנקודת המוצא המחקרית עדיין שבויה במציאות הקונפליקטואלית או המשברית.

בעבודות אשר חקרו את סוגיית החינוך הגבוה בהקשר למהלך חייהן של נשים ניתן להבחין בארבעה כיווני מחקר מרכזיים: עבודות הבוחנות את הפנייה ללימודים גבוהים מפרספקטיבה חברתית וכלכלית; עבודות העוסקות בהיבט האישי של הפנייה לחינוך גבוה; מחקרים מן הגישה הסוציולוגית המתמקדים במתח ובקונפליקט הבין-תפקידי; ועבודות הפורשות סקירה היסטורית הממוקדת בנקודת המפנה במפגש של נשים והשכלה גבוהה.

כיוון המחקר הראשון דן במניעים להחלטת האם לרכוש השכלה, בכדאיותה הכלכלית של התופעה, וכן בהשפעה החברתית שיש לכך על התא המשפחתי ושוק העבודה (Sutherland, 1988; Wolfe, 1991). עבודות אלה ואחרות (למשל: Brown & Webb, 1990; Wilson, 1991) בוחנות את מקומו של החינוך הגבוה וביטויו הכלכלי בחברה, ההשכלה הגבוהה כמשאב נוסף המחזק את כוחה היחסי של האישה בשוק העבודה ובמשפחה. כך, למשל, בסקירה מקיפה (סבירסקי & סבירסקי, 1997) על שיעור 'ראוי' של למידה במוסדות להשכלה גבוהה בישראל מדברים על ארבע דרכים לקביעה זו: הקביעה הראשונה מאמצת את מערב אירופה כאמת מידה (שם); הקביעה השנייה מתבססת על הזיקה בין השכלה גבוהה לבין צמיחה כלכלית, כשהראשונה נתפסת כמרכיב של 'הון אנושי' – מרכיב חיוני בתהליכי פיתוח וצמיחה; הקביעה השלישית בודקת את הנורמה התרבותית הרווחת בקרב קבוצות התייחסות רלוונטיות

בישראל; והקביעה הרביעית מתבססת על עקרונות השוויון והצדק החברתי תוך השוואה בין שיעור למידה של כל הקבוצות. אולם, הנתונים מלמדים (שם) כי קבוצות שונות, ביניהן נשים המרכיבות את החברה הישראלית, אינן מיוצגות באופן שווה בקרב אוכלוסיית סטודנטים.

כיום מהוות הנשים יותר ממחצית מכלל הלומדים באוניברסיטאות, ובעיקר נכון הדבר בלימודי התואר הראשון והשני (סער, 1999; קשתי, 1999). אף כי הנתונים מלמדים על מגמת עלייה, אין בנמצא פירוט של אחוזי הנשים הלומדות שהן גם נשואות וגם אימהות. על-פי-רוב, הבדיקה נעשית על פי משתני עדה ולאום, תארים למיניהם, או תחומי לימוד שונים. לפיכך, אין בידי להמציא נתונים היכולים להצביע על מגמת שינוי, אם בכלל, בקרב אימהות נשואות.

שטייר (1995) מעלה טענה, הרווחת בקרב כלכלנים וסוציולוגים, כי לנוכח התמורות הכלכליות שחלו בחברות המערביות ושגררו שינויים בחלוקת העבודה המסורתית בין גברים לנשים, פונות נשים רבות יותר לחינוך גבוה בידיעה שלרמת השכלה גבוהה יש קשר ישיר לפיתוח קריירה, לשכר גבוה יותר ולעצמאות כלכלית. עם זאת, יש לציין את דבריו של Marini (1984) הטוען כי בכוחם של הנישואים להציע לאישה סטטוס מעמדי וכלכלי, ולכן, לעיתים מוותרות נשים על רכישת השכלה, ובכך, אולי, הן מוותרות על יכולתן להגיע למעמד הישגי וכלכלי בזכות עצמן.

מרבית העבודות העוסקות בהשלכות החינוך הגבוה על מהלך חייהן של נשים אינן מביאות בחשבון את חווייתה של האישה, אלא מתייחסות להן בשני אופנים ספציפיים: הראשון, הסדר החברתי, והשני, הפרספקטיבה המשווה את מעמדה של האישה לזה של הגבר או לזה של האישה הלא משכילה.

כיוון המחקר השני כולל, כאמור, עבודות העוסקות בשינויים האישיים בחיי הנשים בכלל והאימהות בפרט, עקב פנייתן לחינוך הגבוה. עבודות אלה ממוקדות בעיקר במשמעות החינוך הגבוה כפרקטיקה היוצרת שינוי בחייהן של נשים ואימהות. הן מתייחסות לחינוך כמנוף המאפשר מעבר אל התחום הציבורי לאחר שנים של התמקדות בתחום הפרטי. להלן אדון בעיקר בשתי עבודות המייצגות גישה מחקרית זו – עבודותיהן של Caffarella & Olson (1993) ושל Pascall & Cox (1994).

Caffarella & Olson (1993) סוקרות בעבודתן מודלים פסיכולוגיים המסבירים את האופן שבו 'מבוגרים לומדים' צומחים ומתפתחים כתוצאה מהשתתפותם במסגרות החינוך הגבוה. אף כי מרבית המחקרים התבססו על ממצאים בקרב

גברים, מזכיר המאמר לפחות מספר עבודות אשר עסקו גם בצמיחה האישית של נשים לאור השתתפותן בחינוך הגבוה. כך חוזרת ועולה הטענה הידועה כי נשים בסוף גילאי 30 ו-40 נעשות יותר עצמאיות ונחששות בדעתן למצות את עצמן באופן משמעותי, ובדרך שלא עשו עד כה.

העבודה השנייה – *Individualism, Self Evaluation and Self Fulfillment in the Experience of Mature Women Student* – של Pascall & Cox (1994) מתמקדת באופן שבו ההשכלה הגבוהה משפיעה על תפיסתן העצמית של נשים בהקשר למעמדן החברתי, לסמכות ולמיצוי עצמי. במחקר זה נשאלו הנשים הנחקרות – כולן פרט לשתיים נשואות ואימהות לילדים – לגבי החוויה הספציפית של תהליך הלמידה כפרקטיקה המשליכה על התפתחות ה'אני' במהלך החיים. כמו גם בעבודות אחרות (לדוגמה: Belenky et. al., 1986) העוסקות בסוגיה זו, ניתן לומר כי הבסיס התיאורטי המאפיין אותן הוא הגישה ההתפתחותית הרואה בפנייה להשכלה אירוע חיים מובחן של 'אמצע החיים' – שלב מעבר בחיי הפרט. התייחסות תיאורטית זו מאפיינת מחקרים העוסקים באימהות מאוחרת (טפר ושרלין, 1986) ובאימהות הפונות להשכלה לאחר שהילדים גדלו (ארנון-שרון, 1992).

מרבית העבודות הבוחנות את השינויים האישיותיים בחייהן של נשים ואימהות לומדות מתייחסות לפן החיובי של שינויים אלה, בהקשר למהלך חייהן, חיי ילדיהן ובני זוגן. עם זאת, ישנן עבודות המטפלות בהשפעות שליליות אפשריות של בחירה זו על מהלך חיי המשפחה והזוגיות – למשל עלייה במתח בזוגיות לעיתים עד כדי גירושין (יזרעאלי ואחרות, 1982; Rockhill, 1991).

כיוון חקירה שלישי ממוקד בקונפליקט ובמתח בהקשר להחלטתה של האם לרכוש השכלה גבוהה. כמו במחקרים רבים העוסקים בפנייתה של האם לקריירה תעסוקתית – כפי שצוין בהקשרים קודמים – הנחת הקונפליקט היא המצויה בבסיס המחקרים הבודקים את השפעת הלימודים הגבוהים על אימהות ובני משפחתן.

כיוון חקירה רביעי עוסק בסקירה היסטורית של נקודות מפנה משמעותיות במאבק להשכלה גבוהה במהלך חייהן של נשים. קל לשכוח כי השתתפותן של נשים בחינוך הגבוה היא תופעה יחסית חדשה (Rich, 1979; Gaskell & McLaren, 1991). גם בעבודות חדשות יחסית (לדוגמה: סמית-רוזנברג, 1993) ניתן למצוא התייחסות תיאורטית לשינוי שחל במהלך המאה הקודמת בהקשר להשתתפותן

של נשים בחינוך הגבוה. כך, למשל, ניתן למצוא סקירה היסטורית המתייחסת לסוגיה זו במחקרים על החינוך הגבוה בקנדה, לדוגמה (Sutherland, 1988; Acker & Piper, 1984; Smith, 1991), ובמחקרים העוסקים בחברה הבריטית (Wilson, 1991). ניתן לציין גם עבודות אשר נעשו בחברה הישראלית ומטרתן היתה לנתח את השינויים שחלו בה בהקשר של הזיקה בין רכישת השכלה גבוהה לבין חלוקת העבודה בחברה (למשל: רדאי ואחרים, 1995; שלו, 1995). דוגמה נוספת לסקירה היסטורית כזו נמצא במחקרה המקיף של אלאור (1993) על עולמן של נשים חרדיות.

המשמעות החשובה של נקודת המפגש בין נשים לחינוך גבוה מוסברת היטב באמצעות הציטוט הבא:

"...החינוך היה המאפיין הבולט ביותר של האישה החדשה – והתביעה הראשונה שהשמיעה מתוך מודעות עצמית. בהתרעמן מרות על כל מגבלה שהטילו על אפשרויות הנשים לבחור את דרכן, ראו הנשים החדשות בהשכלה הגבוהה הזדמנות להגשמה עצמית אינטלקטואלית וסיכוי למלא תפקיד מחוץ למסגרת המשפחה הפטריאכלית" (סמית-רוזנברג, 1993; 120).

מן הדברים עד כה עולה כי ניתוח המשמעות של החינוך הגבוה בהקשר של מהלך חייהן של נשים בכלל ואימהות בפרט מתמקד ברמה המאקרו חברתית, וכמעט שאינו עוסק בפרשנות האישית שחוויה זו מקבלת אצל נשים לומדות. גם כאשר עוסקות העבודות באם באופן ספציפי, נעשה הדבר מתוך פרספקטיבה המבטאת את המשמעות החברתית והאוניברסלית של 'להיות אישה ואם'. ביטוי למגמה מחקרית זו עולה מהדברים הבאים:

"Women are classified together and their particular goals are ignored. From the point of view of the larger social system, they are seen as deviants or manipulators; because systems of social classification rarely make room for their interests, they are not publicly understood" (Rosaldo, 1974; 31-32).

יוצאות דופן בהקשר זה הן עבודותיהם של Mulqueen (1992) Lewis (1993) ו-Pascall & Cox (1993), העוסקות בהשפעת החינוך הגבוה על אימהות בארה"ב. בעבודות אלה נלמדת משמעות החינוך בכלל והחינוך הגבוה במיוחד, כפי שזו באה לידי ביטוי בסיפורי חיים של אימהות לומדות. ניתוח סיפורי החיים מתמקד בהבנת יחסי הגומלין שבין המשמעות האישית שמקבלת החוויה לבין ההגדרה

החברתית לאימהות ולרכישת השכלה במהלך החיים. קיים יחס גומלין בין הספירה הפרטית לציבורית: ככל שנשתנה ההיבט הציבורי וספג לתוכו שינויים שחלו בתחום האישי, כן נעשתה הפנייה לספירה הציבורית לגיטימית יותר. הדבר נכון גם בכיוון ההפוך, כפי שעולה מן הדברים הבאים:

"כך, האידיאולוגיה הליברלית הקלאסית... מניחה כי המשך תהליך התרחבותן של הקבוצות המשתתפות פוליטית יוביל ממילא גם להשתתפות שווה של נשים במוסדות השלטון, וכי שינוי במשפחה הוא בלתי רלוונטי לשינוי בחיים הציבוריים. ערעור על ההנחות הללו הוא תנאי לשינוי מעמדן של נשים בכל התחומים. מעמדן של נשים במסגרות משפחתיות משפיע על מעמדן במסגרות פוליטיות ותעסוקתיות, ולהפך. הסיכוי להשגת שינוי בתחום אחד מותנה בהשגת שינוי גם בתחום האחר" (עצמון, 1995; 19).

אך ככלל, המחקר העוסק במשמעות החינוך בהקשר של מהלך חיי אימהות מתמקד בהיבטים המוסדיים והמבניים של מיסוד ההשכלה הגבוהה, ומזניח את הנגזרות הסובייקטיביות של המשמעות הניתנת לכך במהלך חיי האישה. יש, על כן, לחקור את מקומו של החינוך, מתוך פרספקטיבה רחבה יותר, שמאפשרת התייחסות לנגישותן של נשים למקורות כוח ודעת. בדרך זו נוכל להבין את האופן שבו גורמים אלה מכוננים ומעצבים את הזהות הנשית במציאות היומיומית של מהלך החיים. נושא זה רלוונטי לדיון, שכן הנחקרות יכולות להאיר את האופן שבו שינוי במרחב אחד משנה ומעצב שינוי בתחומי חיים אחרים.

המחקר, העוסק באימהות לומדות בחברה הישראלית החילונית, מזניח בהקשר זה את החשיפה למשאבים חדשים ולשאלות חדשות הקשורות לעולמה: "מה הקשר בין מה שאני לומדת למה שאני יכולה לעשות?"; "מה בין מה שאני יודעת לבין מה שאני לומדת?"; "כיצד עולמי הפרטי יכול להעשיר את השכלתי הפורמלית, או לחלופין, כיצד הידע הציבורי שאליו אני נחשפת, יכול 'לצבוע' מחדש את עולמי הפרטי?" התייחסות מחקרית אשר אינה מביאה בחשבון את חווייתה של האם ואת פרשנותה האישית לא חושפת את יחסי הגומלין שבין חוויית האם לבין ההגדרות החברתיות המוענקות ללימודים הגבוהים.

הטענה, כי לחינוך יש חלק מרכזי בעיצובן של זהויות נשיות ובעיצוב הקשר שבין הפרט לחברה ולתרבות, איננה רדיקלית (ריץ', 1989; רפפורט, 1993; רפפורט ואחרים, 1995; Rich, 1979), אך היא לא נבדקה עד כה בהקשר של

אימהות ולימודים גבוהים בחברה הישראלית. לאור כך, אין זאת מן הנמנע שהפנייה לספירה הציבורית – למשל בהקשר לרכישת השכלה – תיבחן מכיווני מחקר נוספים לאלה של ההסברים הקונפליקטואליים או המשבריים. לאור הסקירה הספרותית (מוגבלת ככל שתהיה), יש להניח שייתכן שחלק מהנשים תופסות את השתלבותן בספירה הציבורית באופן שונה. לפיכך, כותבת המאמר מציעה להתבונן על הפנייה לספירה הציבורית כתופעה אישית-חברתית-תרבותית שאינה בהכרח קונפליקטואלית או משברית.

מילות סיכום

במהלך מאמר זה הוצג משולש עיוני של נשים, של תעסוקה ושל השכלה – משולש המחזיק בכל פיאה את ההבחנה בין הספירה הפרטית לבין הספירה הציבורית. השתלבותן של נשים בספירה הציבורית מוצגת כמי שמחזיקה שתי ברירות שהסוציולוגיה והפסיכולוגיה לפותות בהן בהקשר לעיצוב ולכינון הזהות הנשית בהווה הישראלית: פענח אופיו של התחום הציבורי, האפשרויות הקיימות בו והמשאבים העומדים בפני נשים המצטרפות אליו; וקריאת תיגר על ההבחנה בין פרטי לציבורי כהליך שהוא משעתק ומקבע במציאות היומיומית של נשים.

אחת השאלות המרכזיות המלווה את התנועה הפמיניסטית לדורותיה היא סוגיית כינון הזהות הנשית לאור ההתמודדות עם השאלה – נשיות, מהי (Weiler, 1997). דיון כזה תובע אומץ חברתי ומאמץ מצדן של פעילות פמיניסטיות ומצדן של נשים בכלל: האם להישען על נישואין ואימהות כתנאי להשתתפות ולעשייה בספירה הפרטית או בספירה הציבורית, או "להימלט" מזהויות אלה כתנאי להשתתפות בספירה הציבורית? דיון בחייהן של נשים על פי הזהות האימהית שלהן מקפל בתוכו שיח פמיניסטי ושיח פמיניסטי הנע בין שני קטבים: מהותי והבנייתי (ברונר, 1993; אלואר, 1998). אולם, כיום יותר מבעבר, הפנומנולוגיה של האימהות היא במוקד הדיון המחקרי: סביב ציר זה מפוענחות סוגיות מרכזיות הנוגעות למגדרן של הנשים. אין בכונתי לומר שנשים אינן קיימות כסובייקטים או כאימהות, אבל כאשר שואלים על מערכת היחסים בין תפיסות עצמיות של נשיות, אימהות והשכלה, אי אפשר לכתוב היום כאילו קטגוריות אלה מובנות מאליהן.

עם זאת, ובהמשך לדבריה של הרצוג (1994), החברה אכן משמרת בקנאות את ההפרדה בין הפרטי לבין הציבורי, על-אף שהיא חדורה רוחות ליברליות,

וזאת משום שהסתכלותם של החוקרות והחוקרים מוטית. על-פי-רוב, מחקרים העוסקים במהלך חייהן של נשים עדיין שואלים כיצד הן מפרשות את מציאות חייהן ומעשיהן על בסיס אידיאולוגיית ההבחנה בין שתי הספירות – אידיאולוגיה המשעתקת את אי השוויון בין נשים לבין גברים ובין נשים לבין עצמן. כחלק מקריאת תיגר על חשיבה זו, נדמה כי שאלות המחקר צריכות ללבוש אופי אחר. ההצלבה בין קריאה חתרנית לבין פנייה לנשים שתספרנה את הביוגרפיה שלהן מחזיקה כוח ביקורתי: קריאה וכתובה של נשים ממיקומים שונים, בהרכבים אנושיים שונים, קוראת תיגר על ההבחנה האוטונומית בין שתי ספירות חיים בהקשר למהלך חייהן של נשים, ומסייגת את השתלבותן בספירה הציבורית רק במונחים של קונפליקט בין-תפקידי או משבר אישי. לאור השתלבותן של נשים בספירה הציבורית, יש להמשיג מחדש את יחסי הגומלין בין ג'נדר, ידע, חלוקת תפקידים, כוח, אתניות ומעמד – בעיקר בכל הקשור לרכישת השכלה גבוהה בקרב נשים.

ביבליוגרפיה

- אבישי, ר', דימוי עצמי, תפיסת סוגי המקצועות השונים ומיקוד שליטה של נשים שבחרו מקצוע מסורתי מול מקצוע חדשני, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים: האוניברסיטה העברית 1982.
- אדר, ג', "נשים בקיבוץ – עבר, הווה, עתיד", *הדים*, (21): עמ' 60–65, 1988.
- אלאור, ת', *משכילות ובורות: מעולמן של נשים חרדיות*. ספרית זהות: עם עובד/ירחון נעמת 1993.
- ארגון-שרון, נ', *שינוי קריירה אצל נשים בין גיל 35–45: בחינת מרכיבי תהליך*. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, ירושלים: המחלקה לפסיכולוגיה, האוניברסיטה העברית 1992.
- בילו, י', "הסטוריית חיים כטקסט", *מגמות*, כ"ט (4): 343–371, 1986.
- בן-רפאל, א', וייטמן, מ', "נשים וצמיחתה מחדש של המשפחה בקיבוץ", *מגמות*, כ"ט (4): 306–320, 1986.
- ברוידא, ג', 1996, "הילד והאם החדשה", *הארץ*, 6 במאי 1996.
- בר-יוסף, ר', ואחרים, *עמדות נשים כלפי חיי משפחה*, מחקר בהוצאת האוניברסיטה העברית בירושלים, 1973.
- גיליגאן, ק', *בקול שונה: התיאוריה הפסיכולוגית והתפתחות האישה*. ספרית הפועלים, 1995.
- סוקטלי, ר', "לומדים מבוגרים בינוני השכלה", בתוך: *במכללה: מחקר, עיון ויצירה*. ירושלים: המכללה לחינוך ע"ש דוד ילין. חוברת מס' 6: עמ' 43–60, 1995.
- טפר, מ', שרלין, ש', "אמהות מאוחרת בישראל – מאפיינים והשלכות", *מגמות*, כ"ט (4): עמ' 458–465, 1986.

- יגיל, ד', "מושג העצמי ותפיסת ההשתנות של עצמי בקרב נשים בעשור הרביעי לחייהן", פסיכולוגיה, ב' (2): עמ' 139-149, 1991.
- יזרעאלי, ד', ואחרים, נשים במלכוד: על מצב האישה בישראל. קו אדום: הוצאת הקיבוץ הארצי, 1982.
- , ד', "הקלות הבלתי נסבלת של תפיסת החינוך כפתרון לבעיית מעמד האישה". בתוך: מקראה לעובדי משרד החינוך, מצא מין את שוויונו. משרד החינוך, התרבות והספורט, עמ' 7-11, 1995.
- , ד', "משפחה ועבודה בחברה הישראלית: תרבות, מדיניות ונשים במשפחות שבהן שני מפרנסים בישראל", בתוך: ולר, ר', כהן, ר', (עורכות), משפחה ודעת: מבט עכשווי על המשפחה. משרד החינוך והתרבות, 1997.
- ינאי, נ', פרידמן, א', "זהות וג'נדר: מהות פסיכולוגית או שיח תרבותי?", פסיכולוגיה, ה' (1): עמ' 7-15, 1995.
- כץ, ר', "מתח והעשרה בתפקיד האם העובדת בישראל", מגמות, ל"א (1): עמ' 35-52, 1988.
- לומסקי-פדר, ע', דפוס השתתפות במלחמה והשפעתם על תפיסת המלחמה ותפיסת מהלך החיים: ניתוח המקרה של 'בוגרי' מלחמת יום כיפור, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים: האוניברסיטה העברית, 1994.
- לומרנץ, י', איל, נ', הצפייה לשינוי בתחומים: משפחה, עבודה ואישי בקרב גברים בתקופת אמצע החיים. אוניברסיטת תל-אביב: המכון לחקר עבודה וחברה, 1990.
- ליבלר, ע', "מעברים ומשברים של אמצע החיים אצל נשות קריירה מצליחות", מגמות, כ"ט (3): 256-267, 1986.
- , ע', ואחרות, "מחפשים ומוצאים: הכללה והבחנה בסיפורי חיים", פסיכולוגיה, ה' (1): 84-95, 1995.
- מוזס, ז', "עזר כנגדה", סוכן הביטוח, ירחון לשכת סוכני הביטוח בישראל, (61): 6-10, 1996.
- מרקוס, י', דורון, נ', "האם עבודת האישה מחוץ לבית כדאית?", חברה ורווחה, ו' (3-2): 222-231, 1985.
- נרדי, ר', "קריירה ומשפחה - חוויות משלימות", ניהול, בטאון המנהלים בישראל. בהוצאת המרכז הישראלי לניהול בשיתוף התאחדות התעשיינים בישראל, (63): 13-17, 1988.
- נרדי, ר', אישה בזכות עצמה: על נשים אסרטיביות, קשת הוצאה לאור, 1991.
- סמית-רוזנברג, ק', "סוגי שיח על מיניות וסובייקטיביות: האישה החדשה, 1870-1936", זמנים, 47-46; 113-120, 1993.
- פוקס, א', הרץ-לזרוביץ, ר', "להיות מנהלת בבית ספר בישראל: נשים כותבות את חייהן", מגמות, ל"ז (3): 292-313, 1996.
- פזי, א', ואחרים, "גורמים בנכונותן של נשים להגדיל את טווח הנסיעה לעבודה", מגמות, ל"ז (2-1): 51-75, 1995.
- פינס-מלאך, א', הלהטוטנית. עם עובד, 1989.
- פלדמן, ש', "נשים בעולם העבודה". בתוך: מקראה לעובדי הוראה, מצא מין את שוויונו. משרד החינוך, התרבות והספורט הממונה על שוויון בין המינים, עמ' 213-218, 1995.
- פסטה-שוברט, ע', 1996, "בין שני קולות: אימהות מספרות על ההשכלה הגבוהה בהקשר של מהלך החיים", מעוף ומעשה, 3: 51-61, 1996.

- , ע', הספירה הפרטית והספירה הציבורית: חקר המקרה של אימהות לומדות בחברה הישראלית. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים: האוניברסיטה העברית, 1999.
- , ע', "יצאו כך ובאו אחרת: נשים בדואיות מספרות על המשמעות האישית של 'ההשכלה הגבוהה בחייהן'" בתוך: איסמעיל, אבו-סעד, 2000 (עורך), **החברה הבדואית**: היבטים ביקורתיים, ד"ר איסמעיל אבו-סעד, 2000.
- , ע', "ההשכלה הגבוהה היא הנשק שלנו: דיאלוג בין ההבניה האישית להבניה החברתית של משמעות ההשכלה הגבוהה בחייהן של נשים בדואיות בנגב", *דו"ח מחקר*. מכון מופ"ת, 2000א.
- פרס, י', כץ, ר', "המשפחה בישראל: שינוי והמשכיות". בתוך: שמגר-הנדלמן, ל. בר-יוסף, ר. (עורכות), *משפחות בישראל*. ירושלים: בית ההוצאה של הסתדרות הסטודנטים של האוניברסיטה העברית. עמ' 9-32, 1991.
- רדאי, פ', ואחרות, *מעמד האישה בחברה ובמשפט*. תל-אביב: הוצאת שוקן, 1995.
- רובין, נ', ואחרים, "השמן והרזה: טקסי הגדרה אישיים של שינוי זהות אצל שמנים שרזו לאחר ניתוח לקיצור הקיבה", *מגמות*, ל"ו (1): 5-19, 1994.
- רוזנר, מ', פלגי, מ', "משפחה, משפחתיות ושוויון בין המינים", *הדים*, (117): 15-17, 1984.
- ריץ, א', *ילוד אישה*. תל-אביב: עם עובד, 1989.
- רפפורט, ת', 1993, "להיות נערה: אי רציפות בהתנסויות טעונות מיניות בין מוסדות חיברות", *מגמות*, ל"ה (1): 5-22, 1993.
- , ת', ואחרים, "זה דבר חשוב בארץ ישראל לתת לציבור נערות ציוניות-דתיות תורמות ללאום", *תיאוריה וביקורת*, עמ' 223-234, 1995.
- שטייר, ח', "דפוס הכניסה לנישואין ולהורות של נשים צעירות בישראל", *מגמות*, ל"ו (4): 388-405, 1995.
- שיהי, ג', *מעברים*. תל-אביב: זמורה, ביתן, מודן, 1995.
- שלו, ש', "קריירה נשית היא עניין אחר", *ניהול*, ביטאון המנהלים בישראל. בהוצאת המרכז הישראלי לניהול בשיתוף התאחדות התעשיינים בישראל. (106): 19-20, 1995.

- Acker, S., & Piper, W.D., (eds.), *Is Higher Education Fair to Women?* Sruhe & Nfer-Nelson, 1984.
- Baruch, G.K., Barnett, R.C., *The Competent Woman: Perspectives on Development*, New York: Irvington, 1978
- Belenky, M., et al., *Women's Ways of Knowing: Development of self, Voice and Mind*, New York: Basic Books, 1986.
- Betz, E.N., & Fitzgerald, F.L., *The Career Psychology of Women*, Academic Press Inc, 1987.
- Bridges, S.J., "College Females' Perceptions of Adult Roles and Occupational Fields for Women", *Sex Roles*, 16 (11-12): 591-604, 1987.
- Brown, A., & Webb, J., "The Higher Education Route to the Labour Market for Mature Students", *British Journal of Education and Work*, 4 (1): 5-21, 1990.
- Bruner, J., "Life as Narrative", *Social Research*, 54 (1): 12-32, 1987.
- Caffarella, S.R., & Olson, S., "Psychological Development of Women: A Critical Review of Their Literature", *Adult Education Quarterly*, 43 (3): 125-151, 1993.

- Chang, Sh., "What Do Education and Work Mean? Education, Nonfamilial Work/living Experiences & Premarital Sex for Women in Taiwan", *Journal of Comparative Family Studies*, Spring, 1996, vol xxvii (1): 3-41, 1996.
- Chodorow, N., *The Reproduction of Mothering*, University of California Press, 1978.
- Coutts, 'J.S., "Masculinity-Femininity of Self Concept: Its Effect on the Achievement Behavior of Women", *Sex Roles*, 16 (1-2): 9-17, 1987.
- Cox, R., & Pascall, G., "Individualism, Self Evaluation and Self Fulfilment in Experience of Mature Women Students", *International Journal of Lifelong Education*, March-April, 1994, 13 (2): 159-173, 1994.
- Delmont, S., 1980, *Sex Roles and the Schools*, London: Methuen, 1980.
- Elder, G.H., "Family History and the Life Course, In: Tamara", K. H. (ed.), *Transitions: The family and the Life Course in Historical Perspective*. New York: Academic Press, 1987.
- Elder, G.H., "Time, Human Agency and Social Change: Perspectives on the Life Course", *Social Psychology Quarterly*, 57 (1): 4-15, 1994.
- Ellsworth, E., "Why Doesn't this Feel Empowering? Working Through the Repressive Myths of Critical Pedagogy", In: Kanol, B., (ed.), 1994, *Critical Pedagogy*. Westport, Connecticut: Bergen and Gervery, pp. 90-114, 1994.
- Erikson, E.H., "Identity and the Life Cycle", *Psychology Issues*, 1: pp. 50-100, 1959.
- Erikson, E.H., "Womanhood and the Inner Space", In: E.H., Erikson., (ed.), *Identity and Crisis*, New York: Norton. pp. 261-294, 1968.
- Fine, M., *Disruptive Voices: The Possibilities of Feminist Research*, The University of Michigan Press, 1992.
- Gaskell, J., & McLaren, A., (eds.), *Women and Education*, Second Edition. Calgary, Alberta: Detselig Enterprises Limites, 1991.
- Gilligan, C., *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*, Cambridge: Harvard University Press, 1982.
- , C., & Brown, M.L. *Meeting at the Crossroads: Women's Psychology and Girls' Development*, Cambridge, Ma. and London, England: Harvard University Press, 1992.
- Ginzberg, E. et al., *Life Styles of Educated Women*, New York: Columbia University, 1966a.
- Griffin, C., *Typical Girls? Young Women from School to the Job Market*, London: Routledge and Kegan Paul, 1985.
- Guttek, A.B., & Larwood, L., (eds.), *Women's Career Development*, Newbury Park, Beverly Hills, London, New Delhi: sage Publications, 1987.
- Hochschild, A., *The Second Shift: Working Parents and the Revolution at Home*, New York: Viking Penguin, 1989.
- Jung, C. G., *Modern Man in Search of a Soul*, London and New York: Routledge, 1933.
- Kaplan, P.K., *Mother's Images of Motherhood*, London and New York: Routledge, 1992.
- Kelly, P.K., & Slaughter, S., (eds.), *Women's higher Education in Comparative Perspective*, Dordrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers, 1991.
- Levinson, D.J., *The Seasons of Man's Life*, New York: Alfred A. Knoper, 1978.

- Lewis, G. M., *Without a Word: Teaching Beyond Women's Silence*, New York, London: Routledge, 1993.
- Marini, M.M., "The Transition to Adulthood: Sex Differences in Educational Attainment and Age at Marriage", *American Sociological Review*, 43: 483-507, 1978.
- McNay, L., 1992, *Foucault and Feminism*, Cambridge: Polity Pres.
- Miller, J.B., *Toward a New Psychology of Women*, Boston: Beacon Press, 1976.
- Moore, D., & Leiden, E.J.B., "Role Conflict: Not Only for Women?", *International Journal of Comparative Sociology*, pp. 1-26, 1995.
- Mulqueen, M., *On Our Own Terms: Redefining Competence and Femininity*, State University of New York Press, 1992.
- Narrative Group, (eds.), *Interpreting Women's Lives*, Bloomington: Indiana University Press, 1989.
- Oppenheimer, V.K., "A Theory of Marriage Timing", *American Journal of Sociology*, 94: 563-591, 1988.
- Pascall, G., & Cox, R., *Women Returning to Higher Education*, The Society for Research into Higher Education and Open University, 1993.
- Person, S.E., "Working Mothers: Impact on the Self, the Couple, and the Children". In: Bernay, T. & Cantor, D.W. (eds.), *The Psychology of Today's Woman*. Hillsdale New Jersey: The Analytic Press. pp. 121-137, 1986.
- Pessate-Schubert, A., "Moving From One End to the Other: Higher Education, Gender and Culture in the Bedouin Society". Paper presented at the International Geographical Union Commission on Gender and Geography – *Beyond Tolerance: Social and Spatial Coexistence – lessons of Gendered Exclusions*, May 28 – June 1, 2000, Tel-Aviv University.
- Pietromonaco, P.R., et al., "The Relationship of Employment to Self Perception and Well Being in Women: A Cognitive Analysis", *Sex Roles*, 17: pp. , 1987.
- Proctor, F.R., "Metaphors of Adult Education: Beyond Penance Toward Family", *Adult Education Quarterly*, 41 (1): pp. 63-74, 1990.
- Quest., *Building Feminist Theory*, 1981.
- Rich, A., *On Lies, Secrets, and Silence: Selected Prose, 1966-1978*. New York, London: W.W. Norton & Company, 1979.
- Ruddick, S., "Maternal Thinking", *Feminist Studies*, 6: pp. 342-367, 1980.
- Rockhill, K., "Literacy as Threat/Desire: Longing to be SOMEBODY". In: Gaskell, J., & McLaren, A., 1991. *Women and Education*. Second Education. Calgary, Alberta: Detseling Enterprises Limited. pp. 333-351, 1991.
- Rosaldo, M., & Lamphere, L., (eds.), *Women, Culture and Society*, Stanford: Stanford University Press, 1974.
- Rubin, L.B., *Women of a Certain Age: The Mid-Life Search for Self*, New York: Harper and Row, 1979.
- Sarbin, T.R., "The Narrative as a Root Metaphore for Psychology", In: Sarbin, T.R., (ed.), 1986, *Narrative Psychology*, New York: Praeger, 1986.

- Schroeder, A.K. et al., "An Intergenerational Analysis of Expectations for Women's Career and Family Roles", *Sex Roles*, 26 (7-8): 273-291, 1992.
- Sorenson, A., "Women's Patterns After marriage", *Journal of Marriage and the family*, 45: pp. 311-323, 1983.
- Smith, E.D., "An Analysis of Ideological Structures and How Women Are Excluded". In: Guskell, J., & McLaren, A., (eds.), *Women and Education*, Second Edition. Calgary, Alberta: Detselig Enterprises Limited. pp. 233-257, 1991.
- Sutherland, M., "Women in Higher Education: Effects of Crises and Change", *Higher Education*, 17: pp. 491-504, 1988.
- Tallmer, M., "Empty-Nest Syndrome: Possibility of Despair". In: Bernay, T. & Cantor, W.D., (eds.), 1986, *The Psychology of Today's Woman*, Hillsdale, New Jersey: The Analytic Press, 1986.
- Taylor, M.J., et al., *Between Voice and Silence: Women and Girls, Race and Relationship.*, Cambridge, Ma., London, England: Harvard University Press, 1995.
- Tong, R., *Feminist Thought: A Comprehensive Introduction*, Boulder and San Francisco: Westview Press, 1989.
- Weiler, K., *Women Teaching for Change: Gender, Class & Power*, New York, Westport, Connecticut, London: Bergin & Garvey Publishers, 1988.
- , K., "Reflections on Writing a History of Women Teachers", *Harvard Educational Review*, Vol 67, No. 4: pp. 347-366, 1997.
- Weiner, G., "Feminist Education and Equal Opportunities – Unity or discord?" *British Journal of Sociology*, 7, 1986.
- Wilson, M., (ed.), *Girls & Young Women in Education: A European Perspective*, Comparative & International Deucation Series. Vol 10. Pergaman Press: Oxford, N.Y., Beijing, Frankfurt, San Paulo, Sydney, Tokyo, Toronto, 1991.
- Wolfe, R.L., *Women, Work And School: Occupational Segregation & the Role of Education*, Westview Press: Boulder, San Francisco, Oxford, 1991.
- Wolpe, A.M., *Within School Walls: The Role of Discipline, Sexuality and the Curriculum*, London: Routledge and Kegan Paul, 1988.
- Woods, N.F., "Employment, Family Roles, and Mental Ill Health in Young Married Women", *Nursing Research*, 34 (1): pp. 4-10, 1985.